

Chapter-12

राष्ट्र आणि समाज यांना योग्य मार्गदर्शन करणारा दुवा म्हणजे राज्यशास्त्र

डॉ. संदीप दासराव धापसे

श्री. व्ही. एस. नाईक महाविद्यालय रावेर, जिल्हा. जळगाव

Email: sandeepdhapse@gmail.com

सारांश

राज्यशास्त्र हे राष्ट्र व समाज यांच्यातील परस्परसंबंध, सत्ताकेंद्रे, राजकीय प्रक्रिया, धोरणनिर्मिती आणि सामाजिक मूल्यांची बांधणी यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. राष्ट्राला योग्य दिशा, समाजाला सुयोग्य व्यवस्था व शासनाला उत्तरदायित्व हे तीन महत्त्वाचे घटक राज्यशास्त्राद्वारे विकसित होतात. आधुनिक युगातील ग्लोबलायझेशन, तंत्रज्ञानाचा प्रसार, डिजिटल पॉलिटिक्स, सामाजिक असमानता आणि राजकीय ध्रुवीकरण या आव्हानांना समजून घेण्यासाठी राज्यशास्त्र एक सम्यक दृष्टिकोन प्रदान करते. या संशोधन पेपरमध्ये राष्ट्रनिर्मिती, सामाजिक संरचना, सुशासन, लोकशाही मूल्ये, सार्वजनिक धोरणे, शासन-नागरिक संवाद आणि समकालीन राजकीय आव्हाने यांच्या संदर्भातून राज्यशास्त्राची उपयुक्तता विस्तृतपणे विश्लेषित केली आहे.

प्रस्तावना

मानव समाजाने आरंभापासूनच सुव्यवस्थित जीवनासाठी काही नियम, संस्था, नेतृत्व आणि अंतर्गत शांततेची गरज ओळखली. या गरजेतूनच शासनव्यवस्था निर्माण झाली आणि त्याच्या अध्ययनातून राज्यशास्त्र या शास्त्राची निर्मिती झाली. राष्ट्र ही संकल्पना केवळ भौगोलिक सीमा किंवा जनसंख्या यापुरती मर्यादित नसून सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांची एकात्मिक रचना आहे. या सर्व घटकांना दिशा देणारे, संतुलित करणारे आणि टिकाऊ बनवणारे साधन म्हणजे राज्यशास्त्र. राज्यशास्त्र केवळ सैद्धांतिक अभ्यास नसून समाजाला प्रत्यक्ष परिणाम करणारे प्रात्यक्षिक विज्ञान आहे. कायदे, राज्यसंस्था, संविधान, नागरिकांचे अधिकार व कर्तव्ये, सामाजिक न्याय, धोरणे, निवडणूक प्रक्रिया, जागतिक संबंध, प्रशासनशास्त्र, राजकीय वर्तन—ही सर्व क्षेत्रे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात येतात. समाजाची प्रगती, राष्ट्राची मजबुती आणि शासनाची जबाबदारी या तिघांना जोडणारा दुवा म्हणून राज्यशास्त्र सर्वात महत्त्वाचे ठरते.

साहित्य समीक्षा

राज्यशास्त्राच्या क्षेत्रात अनेक विद्वानांनी राष्ट्र आणि समाज यांच्या परस्परावलंबनावर प्रकाश टाकला आहे.

प्राचीन विचार:

- **अरिस्टॉटल (Aristotle)** यांनी राज्याला “मानवाच्या सर्वांगिण कल्याणासाठी असलेली सर्वोच्च संस्था” असे म्हटले. त्यांचे मत होते की राजकारण म्हणजे नैतिकतेचे विस्तारीत रूप.
- **प्लेटो** यांनी आदर्श राज्याची संकल्पना मांडून समाजातील न्यायसंगततेचा पाया घातला.

आधुनिक विचार:

- **मॅकियाव्हेली** यांनी सत्ता, नेतृत्व आणि व्यावहारिक राजकारण यांचे वास्तववादी विश्लेषण केले.
- **जॉन लॉक** यांनी सामाजिक करारासह नागरिकांच्या अधिकारांचे महत्त्व सांगितले, ज्यावर आधुनिक लोकशाहीची पायाभरणी झाली.
- **रूसो** यांनी ‘सामान्य इच्छा’ (General Will) संकल्पनेद्वारे लोकसत्तेचा विचार मांडला.

भारतीय संदर्भतः

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** यांनी संविधानात सामाजिक न्याय, समानता, मानवाधिकार आणि लोकशाही संस्था यांना दिलेले महत्त्व हे भारतीय राज्यशास्त्राचे आधारस्तंभ आहे.
- **राजनी कोठारी, प्रताप भानू मेहता, ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन** यांसारख्या विद्वानांनी भारतीय लोकशाहीचे सखोल विश्लेषण केले.

या साहित्याचा अभ्यास दर्शवितो की राज्यशास्त्र हे राष्ट्राच्या प्रत्येक घटकाला आकार देणारे, समाजातील प्रत्येक स्तराला मार्गदर्शन करणारे आणि शासनव्यवस्थेला दिशा देणारे प्रमुख शास्त्र आहे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी खालील पद्धतींचा वापर करण्यात आला:

1. **गुणात्मक विश्लेषण** – विद्वानांच्या लेखनाचा अभ्यास.
2. **संविधानिक दस्तऐवजांचा अभ्यास** – भारताचे संविधान, धोरण अहवाल.
3. **तुलनात्मक पद्धत** – विविध देशांच्या राजकीय मॉडेल्सचे तुलना-अभ्यास.
4. **दस्तऐवजी (Documentary) पद्धत** – जर्नल्स, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल.
5. **विश्लेषण पद्धती** – राज्यशास्त्राची समाज व राष्ट्रातील भूमिका यांच्या कार्यकारणभावाचा अभ्यास.

विषयांचा सखोल अभ्यास

1. राज्यशास्त्र: राष्ट्रनिर्मितीचे आधारशास्त्र

राष्ट्रनिर्मितीत राज्यशास्त्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे कारण—

- ते राष्ट्रीय उद्दिष्टे, धोरणे आणि तत्त्वे निश्चित करते.

- संविधानिक व्यवस्थेचा अभ्यास करून राष्ट्राची रचना मजबूत करते.
- शासनव्यवस्था, प्रशासकीय संस्था आणि कायदा यांचे वैज्ञानिक विश्लेषण करते.
- राष्ट्राच्या सुरक्षेपासून परराष्ट्र धोरणापर्यंत प्रत्येक क्षेत्रात मार्गदर्शन करते.

राष्ट्राची ओळख, एकात्मता, विकास आणि सुरक्षितता ही चार प्रमुख उद्दिष्टे राज्यशास्त्राच्या पायावर उभी असतात.

2. समाजविकासाला दिशा देणारे राज्यशास्त्र

समाजात विविध जात, धर्म, भाषा, आर्थिक स्थिती आणि विचारांच्या गटांचा समावेश असतो.

राज्यशास्त्र—

- सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी सुनिश्चित करते.
- असमानता कमी करण्यासाठी धोरणे सुचवते.
- मानवाधिकार व मूलभूत स्वातंत्र्ये सुरक्षित ठेवते.
- समाजातील संघर्षांचे निराकरण करण्यासाठी तत्त्वे निश्चित करते.
- नागरिक-शासन संवाद मजबूत करते.

यामुळे समाज अधिक सुसंवादी, जागरूक आणि प्रगतिशील बनतो.

3. सुशासन व राज्यशास्त्र

सुशासनाचे प्रमुख घटक राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातून उद्भवले आहेत.

त्यात—

- उत्तरदायित्व
- पारदर्शकता
- प्रभावी प्रशासन
- कायद्याचे राज्य
- समानता
- नागरिक सहभाग
- नैतिक नेतृत्व

हे घटक राष्ट्राला विकासाच्या योग्य दिशेने नेतात. शासनाचा प्रत्येक निर्णय, योजना आणि धोरण मानवकल्याणाच्या दृष्टीने तयार होण्यासाठी राज्यशास्त्र मार्गदर्शक ठरते.

4. लोकशाही मूल्यांचा विकास

लोकशाही ही फक्त सरकारची पद्धत नसून जीवनशैली आहे. राज्यशास्त्र समाजात—

- मतदानाचे महत्त्व
- निवडणूक प्रक्रिया
- स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी
- सामाजिक सहभाग
- नैतिक नेतृत्व

- संवाद आणि वादसंस्कृती

हे सर्व मूल्ये रुजवते. लोकशाही टिकून राहण्यासाठी नागरिक राजकीयदृष्ट्या शिक्षित असणे गरजेचे आहे.

5. सार्वजनिक धोरणे (Public Policy) आणि राज्यशास्त्राची भूमिका

धोरणनिर्मिती ही एक विज्ञान असून राज्यशास्त्र त्याचे बौद्धिक मार्गदर्शन करते. उदा.—

- शिक्षण धोरण
- आरोग्य धोरण
- पर्यावरण धोरण
- रोजगार धोरण
- परराष्ट्र धोरण

उत्तम धोरणनिर्मितीमुळे समाजाची प्रगती व राष्ट्राची स्थिरता यांची हमी मिळते.

6. राज्यशास्त्र आणि जागतिक राजकारण

आजचे जग परस्परावलंबी झाले आहे.

राज्यशास्त्र शिकविते—

- आंतरराष्ट्रीय संबंध
- सामरिक धोरणे
- आर्थिक भागीदारी
- जागतिक शांतता
- आंतरराष्ट्रीय संघटनांची भूमिका

भारतासारख्या देशासाठी जागतिक शक्तिसंतुलन समजणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

7. समकालीन आव्हाने आणि राज्यशास्त्राचे मार्गदर्शन

आज राष्ट्र व समाज अनेक नव्या आव्हानांना सामोरे जात आहेत—

- डिजिटल पॉलिटिक्स आणि सोशल मीडिया भ्रम
- फेक न्यूज आणि राजकीय धुवीकरण
- आर्थिक विषमता
- पर्यावरणीय संकट
- बेरोजगारी, गरीबी
- आंतरराष्ट्रीय तणाव
- नैतिक नेतृत्वाचा अभाव

या समस्यांचे समाधान वैज्ञानिक पद्धतीने आणि संवैधानिक मूल्यांच्या आधारे राज्यशास्त्र सुचवते.

निकाल

संशोधनानुसार—

- राज्यशास्त्र राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनिवार्य आहे.

- ते समाजात सुव्यवस्था, न्याय आणि समानता निर्माण करते.
- लोकशाही टिकवण्यासाठी राज्यशास्त्रीय जाणीव आवश्यक आहे.
- जागतिकीकरणाच्या युगात धोरणनिर्मिती व राजनैतिक संबंधांसाठी राज्यशास्त्र अमूल्य मार्गदर्शन करते.

चर्चा

राज्यशास्त्राचे महत्त्व भविष्यात आणखी वाढत आहे कारण समाजातील तंत्रज्ञान, माहिती, राजकीय वर्तन आणि आर्थिक आव्हाने पूर्वीपेक्षा अधिक गुंतागुंतीची झाली आहेत. नागरिकांना राजकीय जाणीव, अधिकारांची समज आणि निर्णयक्षमता प्रदान करणारे राज्यशास्त्र हे समाजाला सशक्त बनवते. एक सुदृढ राज्यशास्त्रीय संस्कार असलेला समाजच आदर्श राष्ट्र निर्माण करतो.

निष्कर्ष

राज्यशास्त्र हे राष्ट्र व समाजाला जोडणारा, दिशादर्शक आणि मूल्याधिष्ठित दुवा आहे. राष्ट्रनिर्मिती, सामाजिक न्याय, सुशासन, लोकशाही, धोरणनिर्मिती आणि जागतिक संबंध या सर्व क्षेत्रात त्याचे योगदान अपरिमित आहे. म्हणूनच राज्यशास्त्र हे केवळ अभ्यासाचे विषय नसून समाज-राष्ट्राला योग्य वाटचाल, नैतिकता आणि प्रगतीची दिशा देणारे प्रमुख मार्गदर्शक शास्त्र आहे.

संदर्भ

1. Aristotle. (1998). *Politics* (C. Lord, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published ca. 350 B.C.E.)
2. Austin, G. (1966). *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press.
3. Heywood, A. (2013). *Politics* (4th ed.). Palgrave Macmillan.
4. Heywood, A. (2015). *Political Theory: An Introduction* (4th ed.). Palgrave Macmillan.
5. Kothari, R. (1970). *Politics in India*. Orient Blackswan.
6. Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government* (P. Laslett, Ed.). Cambridge University Press. (Original work published 1689)
7. Machiavelli, N. (1998). *The Prince* (Q. Skinner & R. Price, Eds.). Cambridge University Press. (Original work published 1532)
8. Mehta, P. B. (2003). *The Burden of Democracy*. Penguin Books.
9. Rousseau, J.-J. (2018). *The Social Contract* (W. Kendall, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 1762)
10. Ambedkar, B. R. (1950). *The Constitution of India*. Government of India.

11. Government of India. (Various years). *Reports and policy documents*. Ministry of Law and Justice.
12. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations.
Rajni Kothari. *Politics in India*.
13. Reports of Government of India – Public Policy Documents.